

Reformationens kyrkorum

STUDIEMATERIAL OM HUR KYRKORUMMET OCH GUDSTJÄNSTEN
HAR PÅVERKATS AV REFORMATIONEN

1517 | 500 ÅR AV
2017 | REFORMATION

Svenska kyrkan

Innehåll

Förord	2
Reformationens kyrkorum	3
Den nya stilen på valvmålningar på 1600-talet och överkalkningar i många kyrkor under 1600- och 1700-talen	6
Alla kyrkor skulle förses med predikstolar	9
Vad korskranken betydde för reformationens kyrkorum och hur de så småningom försvann	10
Föremål och traditioner som behållits	12
Altaruppsatser med nya bildprogram	12
Gamla helgonfigurer i nya rum	13
Föremål och traditioner som försvunnit	14
Klosterordnar och kloster	14
Föremål som togs ur bruk och nedsmält kyrksilver	15
Att läsa vidare	16
Digitala resurser	16

Förord

Hur kan vi se spår av reformationen i kyrkorummet? Vilka föremål präglas av tiden för Martin Luthers önskan om att människor själva skulle kunna läsa Bibeln och förstå vad prästerna predikade och under-visade om?

Det här materialet kan användas i församlingen när ni vill lära er mer om kyrkan i er församling och vilka föremål som finns där, eller inte längre finns kvar, på grund av reformationen. Hur har det egna kyrkorummet präglats av reformationen?

Materialet kan användas i syföreningen, på konfirmandträffen, i kyrkokören eller i samband med

visningar av kyrkorummet. Det går förstås också bra att läsa materialet på egen hand. Till varje avsnitt finns frågor att diskutera, och sist finns tips på fördjupningslitteratur för den som vill skaffa sig ännu mer kunskap.

Låt er inspireras och lär er mer om reformationen i just ert kyrkorum!

Markus Dahlberg, chef på enheten för kulturarvsstöd, kyrkokansliet, Svenska kyrkan

Ann-Katrin Bosbach, chef för teologiska utvecklingsenheten, kyrkokansliet, Svenska kyrkan

Reformationens kyrkorum

Vid reformationens inledning under 1520-talet fanns redan en stor mängd rikt inredda kyrkor i Sverige. Med undantag för kloster och andra kyrkliga inrättningar bevarades de flesta församlingskyrkorna och även till stora delar deras inredningar. Enligt Martin Luther behövdes inget bildförbud i den kristna kyrkan. Målningar och skulpturer fyllde tvärtom viktiga pedagogiska funktioner genom att de illustrerade Bibeln och den evangeliska läran för en allmänhet som varken kunde läsa eller skriva.

Den lutherska reformationen hade en mer tillåtande syn på de gamla bilderna än den reformerta, med rötter hos Calvin. De bildstormar som präglade de reformerade kyrkorna i till exempel Nederländerna, Schweiz och delar av Frankrike, med omfattande förstörelse av kyrkliga föremål och inredningar, ägde därför inte rum i Sverige. Istället handlade det om en gradvis och måttlig anpassning av de äldre kyrkorna till den nya statskyrkans evangelisk-lutherska lära. De inslag som var alltför katolskt präglade som sidoaltare, helgonbilder och Mariabilder, avlägsnades ofta men förstördes sällan. Metallföremål som rökelsekar, relikskrin och monstranser (behållare för hostian eller oblaten) kunde dock smältas ner och metallen användes för andra ändamål (se sid 12–14). I de kyrkor som hade skrymmande gravmonument tillhörande olika adelsläkter, placerades dessa istället i privata gravkor, som uppfördes intill kyrkan på ägarnas bekostnad. De gamla dopfuntarna flyttades från sin traditionella plats vid kyrkans ingång i väster (före reformationen måste barnet kristnas genom dopet innan det kunde vistas i kyrkorummet) till en mer central placering i koret. Under reformationstiden bevarades i allmänhet de äldre målningarna på väggar och tak. Om de målades över skedde det oftast långt senare.

De mest påtagliga nya inslagen i de reformerade kyrkorummen var predikstolen och bänkinredningen. Eftersom predikan var central under gudstjänsten placerades predikstolen så nära församlingen som möjligt, med prästen synlig och hörbar för alla (se sid 8–9). De långa predikningarna medförde även behov av bänkinredningar med plats för hela församlingen, vilka därigenom fyllde större delen av kyrkorummet. Bänkarna, som var slutna med dörrar, hade bestämda sittplatser strikt uppdelade efter kön och klass. Kvinnorna hade sin plats på norra sidan av mittgången och männen på den södra. De förnämare platserna var närmast koret och de sämre längst ned i kyrkorummet. När församlingar växte kunde ökande behov av sittplatser medföra att nya läktare uppfördes längs långhusets sidor, i vissa fall i flera våningar. Under 1600- och 1700-talen utvidgades de äldre kyrkorna, varvid de ibland försågs med korsarmar och istället för de trånga absidförsedda medeltida koren kunde de få rymliga tresidigt eller rakt avslutade kor.

Byggnadsstilen förändras gradvis

När nya kyrkor började byggas under det sena 1500-talet och tidiga 1600-talet gavs de fortfarande ett medeltida utseende som långhuskyrkor med spetsbågiga portar, fönster och valv. Först under stormaktstiden, från 1600-talets mitt och framåt, byggdes allt fler kyrkor i de nya renässans- och barockstilarna, som influerats av formvärlden i antikens Grekland och Rom. I städerna uppfördes i allmänhet kyrkorna i sten, medan kyrkorna i de församlingar som etablerades under koloniseringen av tidigare obebodda skogsområden i till exempel Bergslagen och Norrland byggdes i trä. Eftersom centralkyrkan vid denna tid var ett arkitektoniskt ideal blev många av de nya kyrkorna byggda i

korsform, samt ibland även i åttkantig form. Predikstolen kunde då placeras i mitten, vilket även var i enlighet med den evangelisk-lutherska lärans betoning av predikan. Till skillnad från till exempel de nederländska reformerta kyrkorna var dock nattvardens ställning stark i Svenska kyrkan, och den traditionella placeringen av altare och altaruppsats i korets östra del behölls. I de tidiga protestantiska kyrkorumen fanns i allmänhet också ett korskränk, som på medeltida vis skilde allmänhetens del av kyrkan, långhuset, från koret (se sid 10). Liksom under den katolska tiden kunde kyrkorumen förses med omfattande bildprogram, naturligtvis anpassade efter den nya läran (se sid 6).

Efter krigen under 1600-talet och det tidiga 1700-talet ökade välstånd och befolkning så mycket att nya kyrkor åter byggdes i större antal. Först under upplysningstiden, från 1700-talets mitt och under 1800-talets första hälft, skapades därigenom den evangeliska kyrkans ljusa, luftiga och enhetliga kyrkorum där församling och präst kunde samspela under hela gudstjänsten. I en del fall revs de medeltida kyrkorna, i andra fall byggdes de om. På så vis kan det sägas att ur kyrkobyggnadssynpunkt varade reformationen under flera hundra år.

Mariestads domkyrka

Mariestad var från 1580 till 1646 stiftsstad och säte för superintendenten i Mariestads stift, motsvarande Värmland i sin helhet och Vadsbo och Valle härader i Västergötland (Karlstad blev stiftsstad 1646). Superintendent var en annan benämning för biskop och användes tidvis i stift som bildades efter reformationen. Mariestads domkyrka uppfördes 1593–1619 med ett resligt torn i väster, som dominerar den närbelägna stadsbebyggelsen längs Vänerns strand.

Kyrkan har sakristia i norr och vapenhus i söder av samma höjd som långhuset, vilket ger kyrkans yttre en korsformad struktur. Även om kyrkan till sin stomme är ursprunglig, har viktiga förändringar skett såväl ut- som invändigt. Vid en restaurering 1903–1905 togs putsen på väggarna bort och kyrkan står därefter med blottat murverk. Då tillkom också den nuvarande högresta tornspiran.

Inredningen i Mariestads domkyrka förnyades helt efter en stadsbrand 1693. Predikstolen är tillverkad av bildhuggare Börje Löfman, troligen 1701. Den är praktfullt utformad med dubbla trappor och ljudtak i två våningar. Utsmyckningen består av skulpterade, försilvrade och förgyllda figurer föreställande Kristus och de tolv apostlarna. Den vegetativa utsmyckningen i form av voluter, festonger och rankor och fruktklasar är slösande rik över hela predikstolen. Under predikstolstaket återges en duva med strålgans.

Ett av få föremål som bevarades vid branden i Mariestads domkyrka är dopfunten i koppar från 1646. Dopfunten har driven och putsad dekor i former som erinrar om de medeltida dopfuntarna av sten. Cuppan täcks av ett lock med en inskrift i relief: "THENNA FUNT EHR AF BRONTE KNUTSON TESTAMENTE".

-
- När uppfördes din kyrka och varför uppfördes den just på denna plats?
 - Vet du om den har förändrats något med tiden? På vilket sätt har den förändrats?
 - Hur skulle du vilja beskriva kyrkan? Exempelvis öppen och ljus, mörk och sluten, enkel och sparsamt dekorerad, rik på föremål och dekorationer?
 - Finns det något i kyrkan, som arkitektur, inredning eller föremål, från före reformationen? Hur kan du se det?
 - Hur ser du att det är en luthersk-evangelisk kyrka? Berättar de inslagen något om reformationen eller om den kristna tron i Svenska kyrkan idag?
 - Hur tror du att kyrkorummet kommer att förändras och se ut i framtiden?
-

Den nya stilen på valvmålningar på 1600-talet och överkalkningar i många kyrkor under 1600- och 1700-talen

Medeltidens katolska kyrkorum var oftast rikt försedda med målningar på väggar och i valv. Vid reformationens inledning och långt fram under 1500-talet utfördes därför knappt några nya utsmyckningar av kyrkorna. Eftersom det enligt Martin Luther inte rådde något bildförbud behövde de äldre målningarna inte heller kalkas över. Kyrkomålningar och bokillustrationer användes som pedagogiska hjälpmedel för prästernas fostran av församlingen, och tjänade som andaktsbilder för den enskilda människan. Det konstnärliga utförandet var inte så viktigt, bildernas främsta värde låg i att framhäva och förtydliga det kristna budskapet. Med undantag av de många och ibland blodiga helgonlegenderna var de katolska målningarnas bibliska scener också möjliga att förena med den evangeliska läran.

Kulturell expansion

Gustav Vasas söner, särskilt Johan III, var intresserade

av såväl trosfrågor som konst och arkitektur.

Därmed började en kulturell expansion att ske under 1500-talets sista årtionden. I samband med 1571 års kyrkoordning formulerade Laurentius Petri både den evangelisk-lutherska kyrkans syn på de kyrkliga traditionerna och användningen av kyrkorum, liturgiska föremål och utsmyckningar. Detta innebar att nya målningar började tillkomma, en del som ersättningar för de medeltida målningarna som, förutom att de i vissa fall hade teologiskt sett olämpligt innehåll, började bli rätt medfarna. Från 1580-talet till omkring 1630 utfördes en mängd målningar spridda över landet, särskilt i kyrkor i Södermanland, Uppland och Östergötland. Eftersom dessa målningar i allmänhet utfördes på de medeltida valven med alla sina ribbindelade kappor, kan de vid en första anblick vara förvillande lika de äldre föregångarna, även till sina motiv. Men helgonlegender och utombibliska Maria-

Habo kyrka

Habo i Skara stift tillhörde en av de församlingar av medeltida ursprung, som valde att helt förnya sin kyrka efter reformationen. En kyrka av trä fanns här redan under medeltiden. Under medeltidens senare del tillbyggdes en sakristia av sten, som fortfarande står kvar på den befintliga kyrkans östra sida. Medeltidskyrkan

revs, förutom sakristian, när den nuvarande uppfördes i etapper mellan 1680 och 1723. Utvändigt framstår kyrkan som karaktäristisk för sin tid, med spånklädda rödfärgade fasader. Västpartiet kröns av ett gavel torn. Klockorna hänger i en närbelägen klockstapel från 1760.

motiv är utrensade till förmån för direkta avbildningar av scenerna i Gamla och Nya testamentet, förkunnande den kristna frälsningshistorien.

Den konstnärliga kvaliteten är annorlunda jämfört med de medeltida katolska målningarna. De medeltida målningarna hade ofta en internationell och ibland rentav hövisk karaktär, det vill säga att de kunde vara präglade av de förfinade riddarideal som under stor del av medeltiden var på modet. De nya målningarna utfördes istället av lokala hantverksmästare utan vidare konstnärlig skolning. Stilen kan därför uppfattas som rustik, om än festlig och färgstark, med figurscener inramade av rik blomsterornamentik.

Den andra högkonjunkturen för efterreformatoriska kyrkomålningar varade från ungefär 1680 ända fram till 1700-talets slut. Nu var det i Västsverige och framförallt i Västergötland, Bohuslän, Halland, Dalsland och Värmland som kyrkorna dekorerades. Vissa var medeltida stenkyrkor som aldrig hade försetts med stenvalv utan istället fick nya välvda trätak med hela sviter av bibliska scener. Men det uppfördes också många nya träkyrkor i expansiva skogs- och bruks-

bygder. Dessa kyrkor blev ofta mycket rikt dekorerade med målningar på välvda eller plana tak, samt fick påkostade inredningar i form av skulpterade och bemålade altarpuppseter, predikstolar, bänkinredningar och läktarbarriärer.

Bildprogram som gestaltar tron

En förutsättning för inredningarnas tillkomst var de omfattande utsmyckningar Magnus Gabriel de la Gardie lät utföra på Läckö slott vid Vänern, där arbetena pågick från 1600-talets mitt fram till 1680. Därmed fanns tillgång på yrkesskickliga målare och bildhuggare som kunde sysselsättas. Prästerna hade nu möjlighet att förse kyrkorna med bildprogram i enlighet med den svenska evangelisk-lutherska tron, vilket var nog så viktigt i de kyrkor som låg i de nyss erövrade norska och danska landskapen.

År 1702 bildades Götteborgs Stadhz Kånst- och MåhlareEmbete med en mängd konstnärer verksamma i de västsvenska kyrkorna under en stor del av 1700-talet. Väggarna, och särskilt innertaken av trä, utgjorde stora släta ytor, perfekta som underlag för hela bildsviter.

Det praktfulla kyrkorummets är delat i tre skepp genom pelare som bär läktare längs långhusets norra och södra sidor. Kyrkans inre var till att börja med vitmålat. Den nuvarande rika utsmyckningen tillkom 1741 och utfördes av målarna Johan Kinnerus och Johan Christian Peterson från Jönköping. Pelare och listverk är marmorerade. Målningarnas teman utgår ifrån katekesen, det vill säga Luthers pedagogiska sammanfattning av den kristna tron. Bland motiven ser vi bl.a. Tio Guds bud på väggarna, trosbekännelsen i taket under läktarna och Herrens bön på väggarna ovanför läktarna. Både predikstol och altartavla tillkom samtidigt och i samband med kyrkans uppförande. Bildhuggaren Jonas Ullberg stod för såväl predikstol och altarpuppset. Till kyrkan beställdes också ett korskränk, som emellertid avlägsnades vid 1700-talets slut.

Takmotiven utgjordes framförallt av den kristna trons huvudtankar med Treenigheten, Kristi förklaring (se till exempel Matteus 17:1–8, då Kristus med tre lärjungar klev upp på ett högt berg och hans utseende förvandlades; ansiktet sken som solen och kläderna blev vita såsom ljuset), Yttersta domen och de dödas uppståndelse. Skildringarna av himmelen och helvetet var i allmänhet mycket drastiska. Det senare var placerat så långt bort från koret som möjligt, i västra delen av kyrkan, och lämpligt nog med sina skrämmande och burleska scener av djävlar och plågade själar rakt över allmogens huvuden. Det var en mycket konkret skildring av belöningarna som väntade de fromma och straffet som tilldelades de som inte var lika gudfruktiga.

När de västsvenska kyrkomålningarna blomstrade som mest framstod de paradoxalt nog i andra delar av

landet redan som ålderdomliga. Under 1600-talet började äldre målningar kalkas över, vilket både hade teologiska och estetiska orsaker. I och med upptagandet av större fönster, för att gynna en allt mer läskunnig församlings bibelstudier, skadades ibland väggmålningarna och de målades därför över, medan valvmålningarna kunde behållas. Med inrättandet av Överintendentsämbetet började staten under 1700-talet få mer kontroll över byggande och dekorationer av kyrkor, vilka blev allt mer enhetliga i sin form. Under den tongivande biskopen Esaias Tegnér i Växjö manifesterades slutligen den evangelisk-lutherska kristendomen i vita och sparsamt dekorerade kyrkor. Denna nyklassicism ville erinra om antika tempel och byggdes under 1800-talets första hälft, trehundra år efter reformationens inledning.

Målade textkartuscher (skriftfält med upprullade kanter) i Habo kyrka undervisar i trons grundsatser. Sviten inleds med en text på läktarbarriären på korets norra sida: "Tio Guds bud är Lagens allmanneliga påminnelse och förklaring som Gud i människans själ i första Skapelsen inskrifvit hafver av Gud sielf på två stentafflor författat och genom Mose utgifvit till undervisning huru en människa lefwa bör."

Långhusets takmålningar återger sakramenten, här "Skriftermähl och Aflösning". Kristus, flankerad av en lärjunge, lämnar himmelrikets nycklar till Petrus. Bildscenen åtföljs av bibelcitater i textkartuscher: "Var wid got mod min son tina synder förlåtas tig" (Matt. 9 v. 2). och "Gack bort och synda icke härefter" (Joh. 8 v. 11).

Ett originellt inslag i altartavlan är det centralt placerade uret med visare endast för timmar. Önskemålet om ett ur finns dokumenterat 1746 då församlingen sade sig vilja "... att för kyrkans medel ett Uhr ... köpas motte at på et beqvämelig ställe gjöra församlingen nöje och nytta". Varje hel timma slår pojken, som sitter ovanför klockan, på de två halvkloten med sin hammare. Urverket är fortfarande i funktion och ger sig till känna i ett diskret tickande i kyrkorummet.

- Finns det interiörmålningar i din kyrka och i sådana fall var?
- Från vilken tid är de och vet man vem som målat?
- Varför utfördes målningarna, vilken funktion fyllde de i kyrkan då de kom till?
- Har de förändrats något med åren; till exempel målats över, tagits fram igen, konserverats eller rengjorts?
- Vad berättar målningarna idag och vad betyder de för dig, hur vill du beskriva dem?

Alla kyrkor skulle försees med predikstolar

Reformationen innebar att predikan fick en ny och ökad betydelse i gudstjänsten. Predikans syfte blev att både förkunna och undervisa i trons grundsatsar och den skedde på det egna språket, som var och en kunde förstå. Även i den medeltida mässan kunde läsning ske från en talarstol, eller en ambo. Efter reformationen utvecklades denna talarstol till en praktpjäs som tog för sig i kyrkorummet på ett helt nytt sätt. Ordet blev i denna bemärkelse påtagligt i upplevelsen av kyrkorummet. Predikstolen var upphöjd och ofta placerad i

övergången mellan koret, dvs. platsen för altaret, och långhuset, där församlingen hade sin plats. I övrigt var placeringen flexibel och kunde ofta bestämmas av praktiska omständigheter, till exempel för att ge god överblick och hörbarhet i kyrkorummet, eller så att prästen enkelt kunde förflytta sig från sakristian till den närbelägna predikstolen.

Även om många kyrkor fick sin första predikstol under 1500-talet, är få av dem kvar. Redan under 1600-talet så börjar man ersätta dem, och nu i ett

Prästen i predikstolen i Habo kyrka. Predikstolen i barock är festligt utstyrd med skulpturalt utsmyckad korg, som prästen står i, och ett praktfullt ljudtak som effektivt återkastar det talade ordet över kyrkorummet. Skulpturerna på korgen återger Kristus och de tolv apostlarna. Predikstolens sexkantiga ljudtak kröns av en krona av eleganta voluter. Framför varje volut står en basunbläsande putti.

betydligt rikare formspråk. Nu utvecklas den typ av predikstolar som alltså sätter sin prägel på många kyrkorum. Den består i sin karaktäristiska form av en korg, där prästen står, med ett ljudtak eller baldakin ovanför, som både visuellt och akustiskt förstärker uttrycket. En trappa kompletterar arrangemanget så att prästen kan nå sin upphöjda plats ovanför menigheten. Till de praktiska anordningarna hör också ett bokstöd, ofta med textilt förhänge, och ett eller flera timglas som gjorde det möjligt att sätta ett mått på den tid som borde tas i anspråk.

Utifrån sina beståndsdelar har predikstolen varierats över tid och följer den stilutveckling som präglar kyrkobyggnaderna i stort. Under 1600- och tidigt 1700-tal är det barockens rika träsniderier som ger formen. Korgen dekorerar med spegelfält, avskilda med pilastrar eller kolonner. På spegelfälten finns målningar eller reliefer med bibliska berättelser eller små skulpturer föreställande till exempel profeter och apostlar, de föregångare som i äldre tid spred ordet över världen. Den snidade predikstolen från barocken kröns vanligen av en praktfull baldakin, festligt utstyrd med olika former av arkitektoniska element, gurlanger och basunblåsande änglar. Predikstolen i sin helhet, liksom det samtida kyrkorummet, var rikt

färgsatt. Under 1700-talets senare del och större delen av 1800-talet dominerar ett så kallat nyklassicistiskt formspråk, med inspiration från de antika stilarna.

De arkitektoniska elementen i form av pilastrar och kolonner får en stramare form, färgskalan domineras av vitt och guld och symbolspråket blir mer abstrakt. Allt detta gäller för kyrkorummet och kyrkorummets inredning, varav predikstolen var en viktig del.

Predikstolarna i reformationens kyrkorum var en stor investering för församlingarna och ställde stora krav på den hantverkare eller den verkstad som fick beställningen. Det finns exempel på predikstolar som är utförda av internationellt erkända skulptörer och konstnärer, men långt vanligare var att predikstolen beställdes av regionalt verksamma hantverkare eller verkstäder.

Idag har predikstolen ofta en begränsad användning i församlingens gudstjänstliv. Det är vanligt att predikan istället sker från en anspråkslöst utformad ambo, placerad på golvet framför gudstjänstbesökarna. I detta avspeglas ett ideal av närhet till församlingen. Den gamla predikstolen kan framstå som onödigt högtidlig och stå för ett tilltal som signalerar överhöghet och makt. Med sin placering och sitt anspråksfulla yttre torde den emellertid fortfarande vara oöverträffad som plattform för att lära och informera.

-
- Från vilken tid är predikstolen i din kyrka?
 - Vet man vem som har tillverkat den?
 - Har det funnits någon äldre predikstol och var har den haft sin plats?
 - Finns något som berättar om hur den befintliga predikstolen använts?
 - Hur används predikstolen idag?
-

Vad korskranken betydde för reformationens kyrkorum och hur de så småningom försvann

Det medeltida kyrkorummet hade en tydlig markering mellan långhus och kor, det vill säga mellan det utrymme som var församlingens och själva altarrummet, dit främst prästerskapet hade tillträde. I äldre medeltid markerades detta genom att dessa funktioner lades i varsin byggnadskropp, där det smalare koret antingen hade rak avslutning, eller var försedd med en absid, det vill säga en halvrund utbuktning i öster. Denna distinkta markering i plan mellan långhus och kor fanns inte bland de kyrkor som uppfördes senare under medeltiden. Då blev i stället den så kallade salkyrkan förhärskande, som bestod av ett sammanhängande rektangulärt rum. Det har diskuterats av

forskarna huruvida det även i de medeltida salkyrkorna fanns en markering mellan långhus och kor, genom så kallade korskrank i trä. Vissa forskare hävdar att detta har varit direkt ovanligt i de ordinära sockenkyrkorna från senmedeltiden, medan nya rön kunnat visa att sådana faktiskt funnits.

Det som är säkert känt är att korskranket under och efter reformationen fick en förnyad betydelse i kyrkorummen. Bevarade räkenskaper visar en stor aktivitet under 1500- och 1600-talen i att avgränsa långhus och kor. Visitationsprotokoll från 1600-talet visar att korskranken särskilt inspekterades och att eventuella brister noterades. Ibland har korskranken sannolikt

haft medeltida ursprung, och kanske endast byggts om eller omgestaltats, i andra fall har det rört sig om helt nytillkomna arrangemang.

Medan korskranken under den katolska tiden var en gräns mellan församlingsrummet och den del av kyrkan som endast munkar och präster hade tillträde till så signalerade korskranken nu, liksom predikstolarna, att det nu var predikan, bön och sång som präglade det vardagliga gudstjänstlivet. Nattvarden kunde under 1600-talet tas endast av den som ”skriftat sig”, det vill säga bekänt sina synder inför en präst, något som under denna tid vanligen gjordes enskilt. Sannolikt, menar forskningen, gick den vanlige sockenbon till nattvard bara någon eller några gånger per år. Korskranket efter reformationen kan av detta skäl också betraktas som en avgränsning av altarrummet från predikorummet, med dess mängd av ”... ovana människor, dess buller och trängsel innan var och en

funnit sin plats, och alla de störande inslag, som samtida källor ofta beskriver ...” (Göran Lindahl 2008 s. 186 och där anförd litteratur).

Korskranken behåller sin aktualitet fortfarande under 1700-talet. Dekorativa eller symboliska delar av korskranket förekommer i det långt framskridna 1700-talet. Till exempel finns i ett flertal kyrkor i norra Sverige karaktäristiska pyramider uppställda på bänkkvarterens östra gavel, som en diskret markering av den viktiga skiljelinjen mellan församlingsrum och korparti. Omkring 1800 förlorade korskranken sin betydelse. I de nya kyrkor som då uppfördes stod altarrummet öppet, helt utan avgränsning inför gudstjänstbesökaren.

Kyrkorummet i Mariestads domkyrka får rymd från de höga spetsbågiga ribbvalven, vars tyngd bärs av kraftiga murpelare. Invändigt framstår kyrkan med sina ribbvalv nästan gotisk till sin karaktär, men till skillnad från de medeltida kyrkorummen är de målade dekorationerna mycket sparsamma. Även om den ursprungliga kyrkan är bevarad till sina huvuddrag, präglas interiören av senare förändringar och förvärv. En stadsbrand 1693 fick stora konsekvenser för kyrkans inredning, bland annat gick såväl orgel som korskrank förlorade.

-
- Finns i ditt kyrkorum "flera rum i rummet"? Hur markeras de?
 - Gränsmarkörerna i ett kyrkorum påverkar hur det används. Vilken påverkan har de i ditt kyrkorum?
-

Föremål och traditioner som behållits

Altaruppsatser med nya bildprogram

Vid reformationens införande fanns i koren i allmänhet redan de katolska altarskåpen. De var ofta utförda som triptyker, tredelade skåp med mittstycke (corpus) och sidoflyglar, som kunde öppnas och stängas beroende på vilka bilder som skulle visas under kyrkoåret. De skulpterade motiven i corpus varierade stort. Ofta var det korsfästelsen eller madonnan med barnet, ibland istället med den döde sonen i famnen. Det kunde även vara andra bibliska motiv och ibland rentav Gud fader med Kristus, sonen, intill sig. På flyglarna var det ofta scener från Jesu liv eller framställningar av de tolv apostlarna.

De vackra guldglänsande altarskåpen med alla sina heliga figurer var populära i församlingarna, och till en

början behövde inte skåpen vid huvudaltaret bytas ut. Men i de kyrkor som hade sidoaltare, invigda till Jungfru Maria eller olika helgon, behövde många skåp ställas undan och förvarades sedan på vindar eller i andra undanskymda utrymmen. De altarskåp som ändå nyttillverkades under 1500-talet fram till 1600-talets början liknade de äldre både till form och till innehåll.

Kristus i centrum

Kring 1600-talets mitt började helt nya altaruppsatser tillverkas. De hade till skillnad från de medeltida altarskåpen inga rörliga flygeldörrar och hade klassiska arkitekturformer hämtade från den italienska renässansen. Ikonografien, eller bildinnehållet, var helt luthersk-

Altaruppsatsen i Mariestads domkyrka fyller korets östra vägg i höjd och bredd (se bild på framsidan). Den tillverkades, liksom predikstolen, av bildhuggaren Börje Löfman och förvärvades efter branden 1693. Altaruppsatsen står på en predella och har tre våningar. Den nedersta består av en altartavla, flankerad av spiralvridna kolonner i guld, tvinnade med silverfärgade vinrankor. Framför kolonnerna står evangelisterna, två på var sida. De åtföljs av sina symboler, däribland direkt till höger om altartavlan evangelisten Lukas med sin ox.

evangeliskt med Kristus i centrum. I detta första skede av förnyelse var det ett antal resursstarka stadsförsamlingar, till exempel i Stockholm, Gävle och Falun, som beställde verken. Det handlade inte om någon provinssiell konst utan var verk av skickliga invandrade tyska konstnärer och hantverkare från nordtyska städer.

Efter 1600-talets mitt började en lokal produktion komma igång. De verk Magnus Gabriel de la Gardie (se sid 6) lät sina bildhuggare och snickare utföra i de västgötska grevskapen, efterbildades i sin tur i nystartade verkstäder i Västergötland, Dalsland och Värmland. Flera andra centra, framför allt verkstäder i Stockholm, fick lokala efterföljare, som inom ramen för skråväsendet utbildade nya medarbetare. Till sist omfattade verksamheten hela landet med tillverkning av altarskåp där huvudmotiven var Kristus på korset och Uppståndelsen. Jämfört med de katolska altarpuppsatserna, som var mer handlingspräglade och berättande, skildrade de svenska verken Kristus mer som symbol. Kristusbildens uppgift blev att åskådliggöra själva kärnan i den lutherska tron, den enskildes rättfärdiggörelse genom Kristi död och uppståndelse, gestaltat för att fånga en publik som till större delen var analfabeter.

I flertalet altarpuppsatser fanns längst ned oftast en nattvardsscen som en smal sockel, en så kallad predella. Detta motiv fick ibland en mer dominerande plats genom att flyttas upp och nästan fylla hela altarpuppsatsen. Från 1700-talet härrör en rad bilder av detta slag, till synes naivt utförda men ståtligt komponerade. Kristus och lärjungarna sitter uppradade på bordets bortsida och inbjuder de nattvardsfirande sockenborna att förena sig med dem. Kristi arm kunde sträckas ut ur bildytan och räcka kalken rakt fram

mot dem som var samlade vid altarringen. Bildhuggarna och målarna – några kända, andra anonyma – tog med enkla medel upp vad de lutherska teologerna kallade Kristi realpresens; hans verkliga närvaro i nattvardens bröd och vin.

Italiensk barock

Under den senare delen av 1600-talet och långt in på 1700-talet påverkade den italienska barocken, förmedlad av slottsarkitekterna Tessin d.ä. och d. y., konsten i de svenska kyrkorna. Det innebar altarpuppsatser av ny typ med klassiska kolonnställningar, mellan dem målningar eller reliefer med Kristi dop eller Kristus i Getsemane. Dessa återfinns framförallt i Stockholm, Uppland, Dalarna och vidare norrut längs Norrlandskusten och in i Jämtland. De barocka altarpuppsatserna gav nya impulser till bygdemästare som i sin tur stöddes av församlingar, beredda att satsa mer än nödvändigt på sina kyrkor. Därigenom skapades i sockenkyrkorna slående rika konstverk.

Varför lät då så många bekosta dessa dyrbara altarpuppsatser i kyrkorna, vare sig det var församlingarna själva, adelsfamiljer eller brukspatroner som betalade? Varför ansågs det så viktigt att varje kyrka hade en altarpuppsats eller altartavla? Svaret finns faktiskt inskrivet på många av de tavlor som framställdes under 1600-talet; Gudi till ära, hans församling till prydnad och dess invånare till åminnelse. Genom altartavlan hyllades Gud och församlingen skulle ha den för att pryda sin kyrka. Vissa mer bemärkta personer kunde också genom inskriptioner, vapentavlor eller rentav porträtt på altartavlorna bli ihågkomna efter döden och ända in i evigheten.

-
- Finns det en eller flera altarpuppsatser (altartavlor) i din kyrka?
 - Vilken tid kommer den ifrån och vad heter skulptören eller konstnären?
 - Hur skulle du beskriva formen och motivet, vad föreställer den?
 - Vad tror du att den vill berätta för kyrkobesökaren, vilket budskap förmedlas?
 - Varför tror du att just detta/dessa motiv finns din kyrka?
-

Gamla helgonfigurer i nya rum

I det medeltida kyrkorummet fanns, förutom högaltaret i öster, ofta ett eller flera altaren i långhuset. Altarnas antal varierade beroende på hur stort prästerskap som var knutet till kyrkan. Vid Lunds domkyrka fanns vid medeltidens utgång cirka 70 altaren. I en ordinär sockenkyrka fanns förutom högaltaret ett eller två altaren mot långhusets östvägg, så kallade sidoaltaren, det norra vanligen helgat till Maria,

medan det södra var helgat till ytterligare något helgon. Altarna kunde vara utrustade med träskulpturer, eller ha målningar i nära anslutning, som återgav det eller de helgon som altaret var invigt till.

Den reformation som skedde i Nordeuropa under 1500-talet präglades bland annat av olika sätt att se på bildarvet från den katolska kyrkan. I vissa länder, som Nederländerna, Schweiz och delar av Frankrike, ledde

reformationen till regelrätta bildstormar. Den lutherska reformationen hade en mer tillåtande syn på de gamla bilderna än den reformerta. Helgonskulpturer och krucifix, liksom andra föremål som anskaffats för den katolska liturgin, avlägsnades ofta men förstördes sällan. I vissa fall kunde de också behållas i kyrkorummet, men de skulle då förstås på ett nytt sätt. De förmedlade berättelser från Bibeln, men däremot skulle de inte tillbedjas, eller offras till.

Trots den officiella hållningen fanns ändå i folklig religiositet vissa spår av en äldre syn på altarnas och bildernas betydelse. Ett exempel är ”kakaltarna” som fanns kvar långt efter reformationen, där barnafödelskor i samband med kyrktagningen kunde lägga en gåva i form av bröd eller ost. Ett annat exempel är den så kallade ”Kornguden från Vånga”, en apostlagestalt från 1200-talet som sannolikt stått uppställd på ett sidoaltare i Norra Vånga kyrka i Västergötland. Enligt uppteckningar från 1800-talet bars helgonfiguren

fortfarande vid vissa tillfällen ut från kyrkan och till socknens åkrar av allmogen, för att på detta sätt säkra en god skörd.

Den lutherska, toleranta synen på den katolska bildtraditionen har bidragit till att så mycket av den medeltida bildskatten bevarats i Sverige. Även i ett internationellt perspektiv finns ett ovanligt stort och varierat bestånd av medeltida träskulpturer kvar, dels i våra museer, men främst i kyrkorum som ännu idag är i bruk. De medeltida träskulpturer som ställdes upp i tornkamrar eller på vindar, har vid senare restaureringar konserverats och åter ställts fram. De katolska träskulpturerna och reformationens kyrkorum lever i dag i fredlig samexistens. De medeltida träskulpturerna har visserligen fjärmats från sitt ursprungliga sammanhang, men minner om heliga gestalter och berättelser från Bibeln och markerar samhörighet med en äldre kristen bildtradition.

-
- Har någon medeltida helgonfigur bevarats i din kyrka?
 - Hör helgonfiguren till den befintliga kyrkan eller en eventuell föregångare?
 - Vem föreställer den?
 - Vet man vad som hände med helgonfiguren vid reformationen och när den fick sin nuvarande plats?
 - Vilken betydelse tycker du att helgonfiguren har i kyrkorummet idag?
-

Föremål och traditioner som försvunnit

Klosterordnar och kloster

Klosterordnarnas betydelse i det medeltida samhället kan knappast överskattas. De tillhörde vitt grenade internationella nätverk och var viktiga både i religiöst och kulturellt hänseende. Med reformationen upplöstes klosterväsendet. Skeendet styrdes inte bara av religiösa utan i hög grad också av politiska orsaker. Vid riksmötet i Västerås 1527 lät Gustav Vasa skaffa sig förfoganderätt över all kyrklig egendom. Klostren fick världsliga förvaltare, som drog in klostrens avkastning och egendomar till kronan (staten). Processen var dock inte omedelbar och upplösningen drog ut i åtskilliga decennier, troligen för att klostren hade ett visst stöd hos både aristokrati och allmoge.

Flertalet av de medeltida klosterkyrkorna övergavs eller revs. Förändringarna påverkade både land och stad. De äldsta klosterordnarna var etablerade på landsbygden på 1100-talet, genom donationer från samhällets jordägande elit. Den andra generationen kloster etablerades i städerna, med franciskaner- och dominikanerkloster som levde av allmosor. Några klosterkyrkor kom att leva vidare som församlingskyrkor: Askeby, Bosjökloster, Nydala, Vadstena, Varnhem, Vreta, S:t Peter i Lund, S:t Petri i Ystad, Mariakyrkan i Sigtuna och Riddarholmskyrkan i Stockholm. Men flertalet kom att rivas eller användas som stenbrott till nya byggnader, inte minst till det

stora antal slottsbyggnader som uppfördes eller ombyggdes under denna tid.

Reformationen i Nordeuropa innebar generellt att kloster stängdes och egendom konfiskerades. Det finns emellertid också exempel på en försonligare inställning till klosterväsendet och att kloster omorganiserades till evangelisk-lutherska jungfrustift. I många

hundra år har klosterliv varit förbjudet i Sverige. En förändring har dock kommit till stånd och 1990 gav Svenska kyrkans biskopar sitt stöd och sin välsignelse till klosterliv inom den evangelisk-lutherska kyrkan. Evangelisk-lutherska kloster finns idag, men fortfarande i förhållandevis blygsam skala.

-
- Var finns de närmaste lämningarna av en klosteranläggning, i förhållande till din kyrka?
 - När lades klostret ned och varför?
 - Var finns det närmaste klostret idag, i förhållande till din kyrka? Vilket trossamfund tillhör det?
-

Föremål som togs ur bruk och nedsmält kyrksilver

Vid Gustavs Vasas reduktion kom en betydande del av kyrkans egendom att dras in till kronan. Det rörde inte bara jordegendomar, utan också alla ”onödiga” föremål som kunde inbringa värde. I de räkenskaper som bevarats finns cirka 280 000 lod eller 17 500 lödiga mark silver upptagna, motsvarande cirka 3 700 kg, varav det mesta sannolikt handlat om nedsmälta kyrkliga inventarier. En aning om de skatter som därigenom gått förlorade ger den samling som 1676 upphittades i en åker utanför Linköping, den så kallade Linköpings-skatten (nu på Historiska museet i Stockholm). Skatten består av kalk och paten samt fyra relikvarier i förgyllt silver. Det har förmodats att skatten grävts ner för att undgå upptäckt i samband med den indragning av kyrkans föremål som skedde under 1500-talet.

Som vi sett fanns efter reformationen en stor öppenhet för att överta och fortsatt bruka föremål som anskaffats under medeltiden. Ett föremål som emellertid efter reformationen betraktades som överflödigt var den så kallade monstransen (behållare för hostian

eller oblaten). Orsaken till att föremålet förlorade sin funktion, var den skiljaktiga synen på nattvarden och den invigda hostian eller nattvardsbrödet. Romersk-katolsk syn innebär att brödet och vinet upphör att vara bröd och vin vid invigningen och övergår till att vara Kristi kropp och blod. Den lutherska synen innebär att nattvardsgåvorna är både Kristi kropp och blod, samtidigt som de fortfarande också är bröd och vin. Den på altaret placerade monstransen uppvisar den invigda hostian och är enligt romersk-katolsk syn en fokuseringspunkt för tillbedjan. Att man avvisade användandet av monstransen i de reformerade kyrkorna hade flera skäl, och de var heller inte helt entydiga reformatörerna emellan. I praktiken kan vi dock se att hållningen fick ett entydigt genomslag i Sverige. Monstranserna föll ur bruk. Av ett inventarium som sannolikt var allmänt i kyrkorna under medeltiden återstår idag bara fragment. Det stora antal som gått förlorade kan sannolikt inräknas i summorna av nedsmält silver.

-
- Vad vet man om de inventarier i din kyrka som gick förlorade vid reformationen?
 - Vet man varför de försvann?
-

Att läsa vidare

I följande publikationer kan du läsa mera om Svenska kyrkans kulturarv:

Tusen år till. Glimtar från kulturarvet i Svenska kyrkan, red. R. Isaksson, H. Lindblad, L. Person, M. Svensk, 2014.

Mellan himmel och jord – Svenska kyrkans kulturarv inför framtiden, red. G. Gunnér & M. Södling, 2017.

Litteraturen om kyrkans historia och det kyrkliga kulturarvet är rik. Några aktuella översiktsverk ger ingångar för vidare studier angående olika tidsperioder, kyrkobyggnader och kyrkliga inventarier:

Kyrkornas mysterium. Tid – Rum – Liv – Gudstjänst, P. Bexell, 2015.

Svenska kyrkor – En historisk reseguide, A. C. Bonnier, G. Hägg, I. Sjöström, 2008.

Kyrkornas föremål. Beskrivande lexikon, projektled. C. Hanner, 2015.

Sveriges kyrkohistoria, huvudred. L. Tegborg, 1-8, 1998-2005.

Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria, red. M. Dahlberg & K. Franzén, 2008.

För studier av den egna kyrkan finns ofta äldre sockenbeskrivningar och mer eller mindre ambitiösa vägledningarna tillgå, vanligen publicerad i socknens, församlingens eller kyrkans namn. Ungefär sexhundra kyrkor finns publicerade i serien *Sveriges Kyrkor* som sedan 1912 utgivits av Kungl. Vitterhetsakademien och Riksantikvarieämbetet, med en redogörelse av varje kyrkas byggnadshistoria, inredning, målningar och inventarier:

Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium, 1–, 1912–.

Digitala resurser

Med appen *Kyrkguiden* kan du hitta och se vad som händer i Svenska kyrkans kyrkor. *Kulturmiljövårdens bebyggelseregister* är ett digitalt informationssystem som innehåller uppgifter om landets kulturhistoriskt intressanta bebyggelse, däribland beskrivningar och bilder från flertalet av Svenska kyrkans kyrkor. Riksantikvarieämbetet förvaltar systemet, medan den inventerande institutionen ansvarar för sakinnehållet, till exempel ett stift, en länsstyrelse eller ett länsmuseum:

www.svenskakyrkan.se/appar

www.bebyggelseregistret.raa.se

PRODUKTIONSAKTA

TEXT: Markus Dahlberg och Henrik Lindblad,
Kyrkokansliet, Svenska kyrkan

FOTO: Alex & Martin/Ikon

PRODUKTION: Ineko AB

ARTIKELNUMMER: SKI6505